

Christopher Clark

**PRIMĂVARA
REVOLUȚIILOR**

Lupta pentru o lume nouă
1848–1849

Traducere din limba engleză de
GABRIEL TUDOR

TREI

CUPRINS

Hărți / 8

Introducere / 13

1. Chestiuni sociale / 27
2. Conjecturi ale ordinii / 106
3. Confruntare / 183
4. Detonări / 279
5. Schimbare de regim / 358
6. Emancipări / 422
7. Entropie / 483
8. Contrarevoluție / 581
9. După 1848 / 695

Concluzie / 754

Mulțumiri / 767

Listă a ilustrațiilor / 771

Note / 775

Indice / 903

CHESTIUNI SOCIALE

Acest capitol cuprinde scene de precaritate economică, anxietate ambientală, criză alimentară și ultraviolență. El aruncă o privire asupra societăților din Europa de dinainte de 1848, concentrându-se asupra zonelor de presiune, deplasare, blocaj și conflict. Nemulțumirea socială nu „cauzează” revoluții — dacă ar fi așa, revoluțiile ar fi mult mai frecvente. Cu toate acestea, suferința materială a europenilor de la mijlocul secolului al XIX-lea a reprezentat fundalul indispensabil pentru procesele de polarizare politică din cauza cărora revoluțiile au devenit posibile. Ea a fost esențială pentru motivația multor participanți la tulburări urbane. La fel de importante ca realitatea și cantitatea suferinței au fost modalitățile prin care această epocă a văzut și a clasificat disfuncții sociale. „Chestiunea socială” care i-a preocupat pe europenii de la mijlocul secolului al XIX-lea a fost o constelație de probleme din lumea reală, dar și un mod de a privi lucrurile. Capitolul se deschide cu scene din viața celor săraci și a celor mai puțin săraci și reflectează asupra mecanismelor care au înstrăinat grupurile sociale unele de altele și le-au împins dincolo de granița dintre subzistență și criză. El explorează tehnicile folosite de cei care produceau lucruri în mod manual (în special țesători) pentru a-și îmbunătăți condițiile de trai prin aplicarea concentrată a protestului și a violenței. Capitolul se încheie cu convulsia politică și socială din 1846, când o revoltă politică eșuată din Galiția a fost înghițită de jos în sus de o rebeliune socială violentă — un episod bogat în lecții întunecate pentru oamenii din 1848.

POLITICA DESCRIERII

Dacă vreți să știți cum trăiesc cei mai săraci dintre muncitorii noștri, mergeți pe rue des Fumiers, care este ocupată aproape exclusiv de această clasă. Aplecați-vă capul și intrați într-unul dintre canalele care se deschid în stradă; pășiți într-un pasaj subteran unde aerul este la fel de umed și de rece ca într-o peșteră. Veți simți cum picioarele vă alunecă pe pământul murdar, vă veți teme să nu cădeți în noroi. De fiecare parte, pe măsură ce treceți, veți găsi încăperi întunecate și friguroase, cu pereți care transpiră apă murdară. Aceste încăperi sunt luminate doar de lumina slabă revărsată prin ferestre minuscule, prea prost făcute pentru a fi fixate cum trebuie. Împingeți ușa șubredă și intrați, dacă aerul fetid nu vă face să vă dați înapoi. Dar aveți grijă, pentru că solul murdar și denivelat este acoperit cu noroi și nu este nici pavat, nici placat cu gresie așa cum trebuie. Aici se află trei sau patru paturi mucegăite și șubrede, legate între ele cu sfoară și acoperite cu cârpe jerpelitate, care sunt rareori spălate. Și dulapurile? Nu sunt necesare. Într-o casă precum aceasta, nu ai ce să pui în ele. O vârtelniță și un război de țesut completează mobilierul.

Astfel descriau doi medici, Ange Guépin și Eugène Bonamy, cea mai săracă stradă din orașul lor în anul 1836.¹ Cadrul nu era Parisul sau Lyonul, ci Nantes, un oraș de provincie aflat pe fluviul Loara, în regiunea Bretania Superioară din vestul Franței. Nantes nu era o metropolă înfloritoare: în 1836, în oraș trăiau aproape 76 000 de persoane, la care se adăuga o populație provizorie de aproximativ 10 700 de muncitori navețiști, marinari, călători și trupe de garnizoană — un total care îl plasa în afara listei celor mai populate patruzeci de orașe din Europa. Orașul încă se lupta să depășească șocul provocat de războaiele revoluționare și napoleoniene. Aceste perturbări geopolitice ruinaseră comerțul transatlantic (în special negoțul de africani înrobiți), care îmbogățise Nantes în secolul al XVIII-lea și făcuse ca unele dintre cele mai bune străzi ale sale să fie străjuite de superbe case ale unor negustori de sclavi prosperi.² Populația sa scăzuse în timpul războaielor și, în ciuda unei renașteri comerciale survenite după 1815, creșterea a rămas lentă, în bună măsură pentru că litoralul francez al Atlanticului nu și-a mai revenit niciodată pe deplin din impactul blocadei britanice — parțial fiindcă mediul de producție textilă a devenit mai competitiv și parțial pentru că acumularea de aluviuni pe Loara împiedica acum navele mai mari să ajungă la cheiurile orașului. În 1837, comerțul exterior al orașului avea încă un nivel mai scăzut față de

cel din anul 1790.³ Un studiu statistic realizat de primar în 1838 dezvăluia o viață industrială dominată de întreprinderi destul de mici: 25 de filaturi de bumbac cu 1 327 de muncitori, 12 șantiere de construcții cu 565 de muncitori, 38 de fabrici de țesături de lână, de bumbac flanelat și de textile, 9 turnătorii de cupru și fier, 13 rafinării mici de zahăr cu 310 muncitori, 5 fabrici de conserve cu 290 de muncitori și 38 de tăbăcării cu 193 de muncitori.⁴ Mult mai numeroși erau cei care activau în afara fabricilor și turnătoriilor, muncind la bucată, spălând rufe, lucrând pe șantiere sau ca servitori de diferite tipuri.

Totuși, acest oraș relativ modest prezenta, ca un microcosmos, variații extreme în ce privește calitatea vieții umane, iar ele au atras atenția lui Guépin și Bonamy, medici și experți în sănătate publică cu o ridicată conștiință socială. Într-o vastă lucrare de descriere statistică, respectivii medici au adus orașul Nantes la viață în fața cititorilor — cu străzile, cheiurile, fabricile și piețele sale, cu școlile, cluburile, bibliotecile, fântânile, închisorile și spitalele sale. Dar cele mai convingătoare pasaje de comentariu se găsesc într-un capitol de la sfârșitul cărții referitor la „Moduri de existență ale diferitelor clase ale societății din Nantes“. Aici, accentul era pus pe varietatea destinelor sociale. Autorii distingeau existența a opt „clase“ în oraș — nu era chiar triada dialectică ce avea să domine socialismul după Marx. Prima clasă era formată pur și simplu din „cei bogați“. Apoi veneau cele patru ranguri ale burgheziei: „burghezia înaltă“, „burghezia prosperă“, „burghezia scăpată“ și „burghezia săracă“. La baza piramidei se aflau trei clase de muncitori: „bogații“, „săracii“ și „mizerabilii“.⁵

Calitatea holistică, sociologică a observațiilor este izbitoare. Autorii trec dincolo de caracterizarea condițiilor economice ale fiecărui grup spre o evaluare a stilurilor, practicilor, conștiinței și valorilor. „Cei bogați“, constată ei, tind să aibă puțini copii (media este de doi) și să ocupe apartamente care cuprind între zece și cincisprezece camere luminate de douăsprezece până la cincisprezece ferestre înalte și late. Viața ocupanților este îndulcită de „o mie de mici facilități pe care le-ar putea considera indispensabile, dacă o foarte mare parte a populației nu le-ar refuza“.

Eforturi uriașe sunt depuse pentru susținerea balurilor de sezon pe care următoarea pătură socială, înalta burghezie, le organizează pentru fiicele sale. Apartamente întregi sunt evacuate pentru a face loc dansatorilor. Un pat de zi este instalat în mansardă pentru bunicul. Coafezele o iau razna în timpul sezonului balurilor; ele sunt asediate precum medicii în timpul unei epidemii (atât Guépin, cât și Bonamy au jucat un rol important în

combaterea epidemiei de holeră care a devastat orașul Nantes în 1832, ucigând 800 de locuitori). Este îndoielnic dacă noaptea de revelion care a urmat a meritat cu adevărat tot efortul depus, cel puțin în estimarea autorilor. Pentru că adevărul era că un mare bal la Nantes reprezenta „o aglomerație în care transpiri la nesfârșit, respiri aer stătut și îți diminuezi cu siguranță perspectivele de longevitate“. Iar în dimineața următoare, dacă temperatura era scăzută, se găseau în rosturile ferestrelor „bucăți de gheață îngrozitor de murdară“. „Vaporii care, prin condensare, formaseră aceste bucăți de gheață au fost așară atmosfera respirată de 300 de oaspeți.“⁶

În timp ce înalta burghezie întreținea cai și trăsuri proprii, membrii unei gospodării burgheze „prospere“ (stratul 3) se mulțumeau să traverseze orașul cu trăsuri publice. *Pater familias* era un abonat fidel la clubul său de lectură, dar era și veșnic neliniștit, pentru că „știe întotdeauna că va fi nevoie de chibzuință și de muncă pentru a-și acoperi toate cheltuielile“. Nevoia de economie excludea cochetăria afișată de cele două straturi superioare, deși copiii acestei clase se amestecau mai ușor cu superiorii lor sociali decât o puteau face părinții lor. Meritau o simpatie deosebită „burghezii scăpați“ (*bourgeois gênés*: stratul 4). Aceștia erau angajații, profesorii, funcționarii, negustorii, „ordinul inferior al artiștilor“: împreună formau „una dintre clasele cele mai puțin fericite“, deoarece contactele lor cu o clasă mai bogată îi atrăgeau în cheltuieli care le depășeau posibilitățile financiare. Aceste familii, au scris autorii, nu se pot întreține decât făcând cele mai stricte economii. „Burghezii săraci“ (stratul 5) ocupau un loc paradoxal în țesătura socială: cu aproximativ 1 000–1 800 de franci pe an de cheltuit, ei câștigau doar cu puțin mai mult decât muncitorii mai înstăriți care ocupau clasa următoare și își puteau permite doar două sau trei camere, neavând servitori și acordând o educație precară copiilor lor. Aceștia erau funcționarii, casierii și intelectualii minori a căror soartă este „supraviețuirea pentru prezent și neliniștea pentru viitor“. Dar ceea ce era sărăcie pentru ei era bogăție din belșug pentru „muncitorii cu o situație confortabilă“ (stratul 6), care puteau trăi „fără grija viitorului“ cu un venit mai mic (câștigurile lor variau între 600 și 1 000 de franci). Aceasta era clasa tipografilor, a zidarilor, a tâmplarilor și a dulgherilor, „clasa muncitorilor buni, în general cinstiți, devotați prietenilor, plăcuți, ordonați în interior, care își cresc cu solitudine o familie numeroasă“. Munca lor era multă și grea, dar lucrau cu mult curaj și chiar cu bucurie. Aveau un sentiment de împlinire din faptul că familiile lor erau îmbrăcate și hrănite; când se întorceau seara acasă, găseau „foc în timpul iernii și hrană suficientă pentru a-și reface forțele“.

Aceștia erau cei mai fericiți dintre locuitorii orașului, pentru că în rândul lor mijloacele și aspirațiile erau cel mai perfect aliniate.⁷

La baza piramidei, sub o clasă obscură de „muncitori săraci“, care trăiau cu 500–600 de franci (stratul 7), se aflau cei care trăiau într-o „mizerie extremă“ (stratul 8). Viața acestor oameni era diferită din toate punctele de vedere de cea a muncitorilor mai înstăriți, nu doar pentru că venitul lor (300 de franci pe an) era atât de mic, ci și pentru că nu aveau nenumăratele facilități și compensații materiale care le îndulceau ziua colegilor lor mai prosperi: nu exista o adevărată odihnă după muncă, nu existau favoruri în schimbul muncii bine făcute, „nu exista un zâmbet care să urmeze unui suspin“. Plăcerile materiale și morale și sentimentul de împlinire care îi îmbărbătau pe zidari și pe dulgheri nu își aveau locul în viața celor mai lipsiți de șanse. „Pentru ei, a trăi înseamnă a nu muri.“ Acești oameni locuiau în subsolurile urât mirositoare de pe rue des Fumiers și de pe alte străzi asemănătoare, de exemplu rue de la Bastille sau rue du Marchix. Aici, ei lucrau zilnic câte paisprezece ore, la lumina unei lumânări de rășină, pentru un salariu cuprins între cincisprezece și douăzeci de sous.⁸

În repetate rânduri, autorii au apelat la statistici, nu doar fiindcă acestea puteau fi folosite ca descrierile să fie plasate pe un soclu de fapte incontestabile — și, astfel, să nu rămână niște simple afirmații politice —, ci și pentru că cifrele erau uneori mai elocvente decât cuvintele. Iată cheltuielile unei gospodării care trăia cu un venit de 300 de franci pe an:

Orice am putea spune despre acest sector sărac al societății, detaliile cheltuielilor sale vor fi mai elocvente; iată detaliile:

Chirie.....25 franci

Spălătorie 12

Combustibil (lemn și turbă..... 35

Iluminat 15

Reparare a mobilei stricate..... 3

Schimbare a domiciliului (cel puțin o dată pe an 2

Încălțăminte 12

Îmbrăcăminte 0

(membrii familiei se îmbracă în haine vechi, dăruite de alții)

Doctor..... 0

Farmacist..... 0

(Surorile de caritate le aduc medicamente la ordinul medicului)

_____.....104 franci

Aceste cheltuieli lăsau o gospodărie săracă cu un venit de 196 de franci pe an pentru a acoperi toate celelalte nevoi. Și, din această sumă, 150 de franci trebuiau să fie cheltuiți pe pâine, astfel încât rămâneau 46 de franci (pe an!) pentru a cumpăra sare, unt, varză și cartofi. „Dacă ținem cont de faptul că o anumită sumă este cheltuită și la cârciumă, veți vedea că, în ciuda kilogramelor de pâine distribuite din când în când de organizațiile de caritate, existența acestor familii este îngrozitoare.”⁹

Nicăieri presiunea cifrelor asupra bărbaților, femeilor și copiilor din oraș nu era mai evidentă decât în ratele mortalității din diferitele cartiere. Pe quai Duguay-Trouin, o stradă cu case mari, Guépin și Bonamy au înregistrat o rată anuală de un deces la șaptezeci și opt de locuitori. Însă pe rue des Fumiers, stradă considerată epicentrul sărăciei din oraș și *situată în același cartier* în apropiere de Chaussée Madeleine, ei au înregistrat anual un deces la șaptesprezece locuitori. Și, pentru a pune aceeași discrepanță în termeni mai drastici, autorii au constatat că, în timp ce locuitorii din rue Duquesclin mureau în medie la vârsta de 59,2 ani, vârsta medie a celor decedați pe rue des Fumiers era de 31,16 ani.

În anii 1830 și 1840, un val de astfel de rapoarte a cuprins Europa. Autorii vizitaseră fabricile și merseseră în cartierele celor mai săraci locuitori ai orașelor. Cărțile și broșurile lor reflectau un respect pentru observare și pentru cuantificare precise. În 1832, James Kay, absolvent de medicină la Universitatea din Edinburgh, publicase un scurt studiu despre muncitorii din industria bumbacului din Manchester. Și aici existau o discuție despre ratele de mortalitate în rândul țesătorilor și tabele numerice relevând distribuția locuințelor umede, a străzilor nepavate și a haznalelor deschise în cele mai sărace cartiere. Și existau reflecții despre monotonia și mizeria vieții de zi cu zi a muncitorilor săraci. Kay a scris că viața era grea pentru toți muncitorii din industria bumbacului, dar condițiile erau deosebit de rele pentru țesătorii irlandezi, în special pentru cei care lucrau la războaie de țesut manuale, deoarece introducerea războiului de țesut cu motor scăzuse valoarea muncii lor. Locuințele lor conțineau cel mult unul sau două scaune și o masă șubredă, câteva echipamente rudimentare de gătit și „unul sau două paturi murdare”. Membrii unei întregi familii puteau dormi împreună într-un singur pat, îngrămădiți deasupra unui morman de paie murdare și acoperiți cu o pătură confecționată din saci vechi. Existau beciuri cu o singură cameră, umede și urât mirositoare, în care se înghesuiau până la șaisprezece persoane din mai multe familii.¹⁰

Studiul lui Louis-René Villermé *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie* (1840) a fost rezultatul anilor pe care autorul i-a petrecut studiind condițiile de viață ale muncitorilor din industria textilă din regiunile franceze Haut-Rhin, Seine-Inférieure, Aisne, Nord, Somme, Rhône și din cantonul elvețian Zürich. Un pionier al reformei igienico-sanitare și un exponent timpuriu al epidemiologiei sociale, Villermé a cercetat impactul industrializării asupra sănătății și calității vieții claselor muncitoare. Cartea sa, comandată de Academia de Științe Morale și Politice din Paris, a fost o lucrare de clasificare laborioasă, bazată pe analiza atentă a datelor colectate prin observare meticuloasă. Autorul s-a arătat interesat de durata zilei de lucru, de timpul petrecut la masă, de distanța parcursă până la locul de muncă, de modul în care muncitorii erau plătiți și de salariul acestora. Villermé a fost în locurile respective și a studiat oamenii pe care i-a descris, urmărindu-și cu răbdare subiecții pe parcursul lungii lor zile de lucru, recunoscând ceea ce el descria ca fiind „datoria riguroasă de a descrie faptele așa cum le-am văzut”¹¹. Studiind muncitorii alsacieni din industria bumbacului care veneau la filaturi dimineața și plecau acasă abia seara, Villermé a observat „o mulțime de femei palide și slabe care mergeau desculțe prin noroi”. Alături de ele alerga un stol de „copii mici, nu mai puțin murdari, nu mai puțin hămesiți și acoperiți cu zdrențe unsuroase de la uleiul căzut pe ei de la mașini, în timp ce lucrau”. Acești copii nu aveau ghiozdane în care să își transporte proviziile; „pur și simplu țin în mână sau ascund sub cămașă bucata de pâine care trebuie să îi hrănească până când va veni timpul să se întoarcă la casele lor”¹².

La fel ca Guépin și Bonamy, Villermé pășise în locuințele muncitorilor — camere întunecate în care dormeau câte două familii, fiecare într-un colț, paie aruncate pe podea și ținute laolaltă de două scânduri, acoperite doar de zdrențe și de o plapumă murdară. El a văzut și a descris, de asemenea, vasele sărăcicioase de gătit și mobilierul precar. Și a remarcat chiriile exorbitante cerute pentru astfel de locuințe marginale, chirii care îi tentau pe speculanți să construiască tot mai multe asemenea „case”, cu certitudinea că sărăcia le va umple curând cu locatari. Legătura dintre venit și speranța de viață nu i-a scăpat. În departamentul Haut-Rhin, unde partea de est a Franței se învecinează cu Elveția, sărăcia era atât de profundă, a raportat Villermé, încât avea un impact drastic asupra duratei vieții oamenilor: în timp ce familiile de comercianți, oameni de afaceri și directori de fabrici se puteau aștepta ca jumătate dintre copiii

lor să ajungă la vârsta de 29 de ani, jumătate dintre copiii țesătorilor și ai filatorilor de bumbac mureau înainte de a împlini doi ani.

„Ce ne spune acest lucru“, s-a întrebat Villermé, empatia sa fiind diminuată de o atitudine oarecum critică, „despre lipsa de îngrijire, despre neglijența părinților, despre privațiunile, despre suferințele lor?“¹³

Contele Carlo Ilarione Petitti di Roreto, autor al unui studiu privind impactul muncii în fabrici asupra copiilor, a fost un înalt funcționar în serviciul Regatului Piemontului și Sardiniei și unul dintre cei mai eminenți liberali piemontezi ai epocii. Petitti a arătat clar, de la bun început, că aprecia valoarea și necesitatea muncii copiilor în filaturile de bumbac. Copiii erau mici și agili, puteau fi folosiți pentru a înfășura, reînfășura sau derula firele rupte sau rătăcite; se puteau strecura pe sub mașini pentru a face ajustări de funcționare fără a întrerupe ritmul producției (de aici și petele de grăsime observate de Villermé pe hainele copiilor care ieșeau din filaturile de bumbac alsaciene); ei excelau în numeroase sarcini care necesitau degete mici și reflexe rapide. Primeau salarii mai mici decât adulții și, prin urmare, erau esențiali pentru menținerea costurilor la un nivel scăzut. Iar ei completeau venitul familial al celor mai săraci părinți muncitori.

Folosirea copiilor pentru astfel de munci a devenit tot mai frecventă. Copiii începeau acum să lucreze de la vârsta de șapte și opt ani, iar numărul lor crescuse până la punctul în care reprezentau până la jumătate din lucrătorii angajați în astfel de fabrici. Petitti a notat că proprietarul fabricii manifesta un interes evident în maximizarea producției și în minimizarea costurilor și, prin urmare, era probabil să ceară cel mai mare efort posibil, chiar și de la cei mai tineri angajați ai săi. Părinții săraci doreau să reducă povara întreținerii odraslelor lor și, prin urmare, erau atrași să își plaseze copilul la muncă cât mai repede posibil. Se pare că toți actorii relevanți (cu excepția copiilor înșiși) aveau un interes în acest sistem de exploatare, iar rezultatele au fost îngrozitoare. Epuizați de munca neîncetată și lipsiți de un somn adecvat, acești mici proletari moșăiau constant în vise cu „alergări și sărituri“, până când o voce aspră îi chema înapoi la sarcinile lor. Dacă se împotriveau, erau bătuți sau privați de hrană.¹⁴

Cu cât vârsta la care începea munca era mai fragedă, cu atât mai mare era pericolul ca anumite tipuri de muncă să producă boli și deformări caracteristice la vârsta adultă. Studiind țesătorii din Lyon, unul dintre marile centre ale producției de mătase din Europa, Philibert Patisier a remarcat semnele unei slăbiciuni generice care părea să fie legată de natura muncii lor și care se manifesta nu doar în aspectul și în nivelul

de vitalitate, ci și în dispoziția și în atitudinea lor. Pe lângă tenul palid, țesătorii prezentau membre „slabe sau umflate de lichid limfatic, carne moale și lipsită de vitalitate, [și] o statură mai mică decât media“. Există „un anumit aer de simplitate și de prostie în înfățișarea lor; accentul lor în conversație este lent și plat într-un mod specific“. Trupurile lor erau atât de deformate de rahitism și de o postură precară, încât puteau fi recunoscuți de la distanță „după dezvoltarea neregulată a scheletului [și] după mersul lor nesigur și cu totul lipsit de grație“. ¹⁵

Filaturile de bumbac aveau o influență atât de puternică asupra constituției oamenilor care lucrau în ele, a scris Patissier, încât tinerii care veneau din zona rurală de lângă Lyon pentru a îmbrățișa această profesie își pierdeau repede prospețimea și grăsimea: „îngroșarea varicoasă a picioarelor și mai multe boli de tip scrofulos semnalează curând schimbarea profundă care a avut loc în ei“ ¹⁶. Problema era agravată de condițiile de trai îngrozitoare din cele mai sărace zone ale Lyonului, unde străzi întunecate și murdare erau mărginite de case prost construite, neaerisite și pline până la refuz de „un mare număr de indivizi de ambele sexe și de toate vârstele“. Relațiile dintre muncitorii care trăiau în acest mod erau atât de intime, încât „libertinajul“ se instala inevitabil printre ei „cu mult înainte ca organele lor să fi dobândit forța și dezvoltarea necesare pentru a-l susține. Obiceiul masturbării apare atât de devreme printre acești artizani, încât cu greu se poate stabili vârsta la care încep să-l cultive“ ¹⁷.

În 1843, când Bettina von Arnim a publicat o colecție de eseuri intitulate *Această carte aparține regelui*, în care critica statul prusac pentru că neglija masele celor mai săraci dintre supușii săi, ea a anexat un raport despre mahalalele din Berlin pe care i-l comandase lui Heinrich Grunholzer, un student elvețian în vârstă de 23 de ani. Decizia ei a fost una neobișnuită pentru această scriitoare, romancieră și compozitoare sofisticată. În timp ce critica socială din restul textului era codificată în dialoguri picarești cu o figură feminină profetică, Arnim a ales să nu prelucreze notele lui Grunholzer într-un text propriu, ci să le publice în formă brută, ca și cum ar fi afirmat „primatul faptelor sociale asupra procesului de producție literară“ ¹⁸. De la sfârșitul războaielor napoleoniene, populația capitalei prusace crescuse de la 197 000 la aproape 400 000 de locuitori. Mulți dintre cei mai săraci imigranți — în cea mai mare parte muncitori salariați și meșteșugari — s-au stabilit într-o zonă de mahala dens populată de la periferia nordică a orașului. Aici și-a înregistrat Grunholzer observațiile pentru cartea lui Arnim. El a petrecut patru săptămâni cutreierând

locuințe închiriate și intervievându-i pe ocupanții acestora. Și-a consemnat impresiile într-o proză sobră, ritmată de propoziții scurte și informale, și a integrat statisticile brutale care guvernau viața celor mai sărace familii din oraș. Pasaje de dialog se împleteau cu fragmente narative, iar utilizarea frecventă a timpului prezent sugera notițe luate la fața locului.¹⁹

Studiul lui Friedrich Engels despre „condiția clasei muncitoare din Anglia“, publicat în 1845, a fost, printre altele, o lucrare de observație socială și culturală — primele cuvinte din subtitlul *Nach eigener Anschauung* („Conform propriilor mele observații“) relevau clar acest lucru. Totodată, Engels a acordat o atenție deosebită enumerării și clasificării obiectelor și fenomenelor și a descris multe dintre aceleași lucruri pe care Kay, Villermé, Wolff, Grunholzer, Pettiti, Patissier, Guépin și Bonamy le văzuseră înaintea lui. El a observat apropierea geografică dintre cele mai sărace și cele mai bogate cartiere. În St Giles, Londra, nu departe de Regent Street și de Trafalgar Square, a găsit un „nod de străzi“ plin de blocuri cu trei și patru etaje, murdare pe dinăuntru și pe dinafară. Dar acest lucru nu era nimic în comparație cu locuințele din curțile și din aleile *dintre* străzi — un labirint de mormane de gunoaie putrezite, ferestre fără geamuri și tocure de uși sparte, unde cei mai săraci dintre săraci se ghemuiau în mizerie și în întuneric umed. Iar Engels, la fel ca Villermé și mulți alții, a fost frapat de faptul că până și pentru aceste cocioabe se percepeau chiriile exorbitante. El s-a mirat de modul în care „sărăcia acestor nenorociți, la care niciun hoț nu ar putea spera să găsească ceva de valoare“ era „exploataată în mod legal de clasele care dețin proprietăți!“²⁰

În ciuda diferențelor dintre ele, aceste lucrări prezentau o anumită asemănare familială. Ele îndreptau asupra subiectului lor o privire contemporană bazată pe cifre, tabele și descrieri precise. Noile tendințe ale raționamentului statistic au facilitat echilibrarea între abstracțiunile „numerelor mari“ și cifrele medii, pe de o parte, și comportamentul indivizilor, pe de altă parte, toate acestea putând fi considerate acum emblematice pentru fenomene sociale mai ample. Principala influență în apariția acestui viraj statistic a fost exercitată de astronomul, statisticianul și sociologul belgian Adolphe Quetelet, „omul-orchestră al statisticii din secolul al XIX-lea“, al cărui eseu fundamental despre „fizica socială“ (1835) a demonstrat că numai studiul unor seturi ample de date poate elucida forțele ca niște legi care guvernează comportamentul social uman. Măsurarea corelațiilor pe baza unor seturi mari de date a permis, de exemplu, expunerea unor afirmații provocatoare privind cauzalitatea — în special cu privire

la efectul veniturilor asupra ratei mortalității. Odată ce a avut loc această schimbare de paradigmă în înțelegerea socială, nu a mai existat cale de întoarcere. Observația usturătoare a lui Guépin „se pare că, cu cât plătești mai puține impozite, cu atât mori mai devreme“ poartă amprenta acestei noi conștiințe statistice.²¹

A existat și o dimensiune literară a descrierii sociale. Scriitorii interesați de „Chestiunea socială“ păreau să cartografieze o lume nedescoperită, o lume care, după cum a spus radicalul german Wilhelm Wolff într-un articol foarte citit despre mahalalele din Breslau, se afla ca o „carte deschisă“ în fața zidurilor orașului, dar care era invizibilă pentru majoritatea locuitorilor mai înstăriți.²² Era o lume netranscendentă, metonimică, în care conta proximitatea fizică — învecinarea perversă dintre cele mai bogate și cele mai sărace cartiere, practicarea masturbării, pe sub hainele zdrențuite și murdare, de către copii și intimitatea promiscuă a corpurilor adulte în paturi nespălate, înghesuiala muncitorilor la porțile fabricilor, apropierea periculoasă a bolnavilor de cișmelele cu apă infestată. Privirea cititorului era mereu atrasă în spațiu, deplasându-se de la un obiect la altul: o fereastră spartă, o masă cu doar două picioare, un castron spart, zdrențe, un pat improvizat și murdar. Dar și celelalte simțuri erau, de asemenea, implicate, prin prezența unor elemente ca pereții muzei și lipicioși, țipetele pruncilor agitați, mirosul de dejecții umane.²³

Fără îndoială că exista un element de plăcere voyeuristă în consumul unor astfel de texte de către cititorii burghezi. Genul era atât de seducător încât a depășit granițele tratatelor de specialitate și ale rapoartelor oficiale, începând să populeze și ficțiunea. Exemplul cel mai prominent — el însuși având o influență importantă asupra practicii înfloritoare a descrierii sociale dense — a fost remarcabilul roman în zece volume al lui Eugène Sue despre lumea interlopă pariziană *Les Mystères de Paris* (*Misterele Parisului*), care a apărut în foileton, în perioada 1842–1843, și a fost imitat pe scară largă în întreaga Europă. Personajele care populau cartea lui Sue erau anomalii uriașe, dar lumea în care se mișcau era exact acel spațiu de străzi labirintice înecate în noroi pe care îl întâlnim în literatura despre industrializare și despre sărăcie urbană:

Casele în culori tulburi, luminate de câteva geamuri de sticlă prinse în ramele de ferestre mâncate de carii, erau atât de apropiate încât streășina fiecăreia aproape că își atingea vecinul de vizavi — așa de înguste erau străzile. Alei întunecate și zgomotoase duceau la scări și mai negre și mai

murdare și atât de abrupte că abia puteau fi urcate cu ajutorul unei corzi prinse cu scoabe de fier de pereții mucezi și umezi.²⁴

Lucrarea lui Sue a fost imitată pe scară largă în întreaga Europă.²⁵ Dacă cititorii erau pregătiți să se piardă în pitoreasca lume demimondenă a lui Sue, a susținut Wilhelm Wolff, atunci ei ar trebui să se intereseze cu atât mai mult de *adevăratele* „mystères de Breslau“ din fața propriei lor uși. August Brass, autorul cărții *Misterele Berlinului* (1844), a remarcat, pe un ton dezaprobator, că traducătorii germani ai lui Sue transformaseră „misterele“ din titlul său în „secrete“ (*Geheimnisse*). Dar aceasta era o greșeală, a protestat el, deoarece viața săracilor nu era despre secrete; era vorba despre mistere „care se petrec în fiecare zi sub ochii noștri“. Oricine putea observa suferința și disperarea lumii subterane din capitala prusacă, a scris Brass, dacă „se obosește să se debaraseze de vălul confortabil al mulțumirii egoiste“ și își îndreaptă privirea în afara cercurilor obișnuite, către „viața frașilor noștri“.²⁶ Eugène Buret, autor al unui studiu substanțial despre „mizeria claselor muncitoare din Anglia și din Franța“ (1840), a formulat succint această afirmație:

Sărăcia înseamnă necunoscutul. Nașunile în inima cărora germeii muritori se dezvoltă cel mai activ abia dacă bănuiesc răul care lucrează în ele; asemenea unui bolnav care confundă febra cu un semn de vitalitate, ele se amăgesc cu soliditatea unei prosperități care este doar aparentă și își închid intenționat urechile la suferințele interioare pe care le resimt.²⁷

Aceasta a fost literatura a ceea ce a ajuns să fie cunoscut sub numele de „Chestiunea socială“. Era o literatură în care se îmbinau și interacționau rapoarte oficiale, anchete comandate de autorități publice, eseuri premiate, jurnalism și ficțiune de gen, încorporate într-o „cultură a anchetei“ europeană, apărută la jumătatea secolului al XIX-lea.²⁸ Era o chestiune care se punea pentru majoritatea la persoana a treia: ce trebuia făcut în legătură cu *ei*? (Ange Guépin a fost foarte neobișnuit prin faptul că și-a îndreptat aceeași privire iscoditoare asupra concetățenilor săi din clasele bogate și mijlocii, ca și asupra celor mai năpăstuiți de soartă.) „Chestiunea socială“ era, de fapt, un mănunchi dens de întrebări despre sănătatea publică și pericolul de contagiune, despre bolile profesionale, pierderea coeziunii sociale, impactul industrializării, criminalitate, moralitate sexuală, locuințe urbane, creșterea populației, șomaj, muncă a copiilor, efectele

potențial corozive ale concurenței economice, impactul orașului asupra vieții și atitudinii locuitorilor săi și presupusul declin al religiei.

Modul în care întrebările au fost prioritizate și puse și modul în care s-a răspuns la ele au depins de felul cum politica a dirijat anchetele. De pildă, pentru Friedrich Engels narațiunea s-a axat pe exploatarea unei clase de către o altă clasă. Dacă muncitorii săi, cu spinarea încovoată și mersul șovăielnic, arătau ca niște veterani era pentru că, în opinia lui, ei erau într-adevăr răniții ambulanți ai unui „război social“, purtat de cei care, direct sau indirect, controlau mijloacele de producție împotriva maselor fără proprietate — care nu aveau nimic de vândut în afară de forța brațelor. Tocmai concentrarea capitalului industrial în mâinile unei singure clase dăduse naștere proletariatului, a observat el. Iar în antagonismul dintre proletariat și exploatarea săi, a crezut Engels, se aflau semințele unei viitoare transformări revoluționare. Pentru că furia „întregii clase muncitoare, de la Glasgow la Londra, împotriva celor bogăți“ trebuia să izbucnească într-un viitor nu prea îndepărtat — „și care putea fi chiar măsurat“ — într-o revoluție, „în comparație cu care prima Revoluție Franceză și anul 1794 [apogeul Terorii iacobine] vor părea o joacă de copii“. ²⁹

Aceste scenarii ale unei inerente revoluții viitoare nu au exercitat însă nicio atracție asupra lui Guépin și Bonamy. În prefața studiului lor despre Nantes, cei doi bărbați au declarat explicit că scopul cercetărilor lor fusese acela de a descoperi „ceea ce trebuie să îmbunătățim pentru a ne permite să ajungem în viitor fără a fi nevoiți să trecem printr-o nouă Jacquerie sau printr-un alt '93 [anul când a început Teroarea iacobină]“ ³⁰. Guépin, care și-a petrecut întreaga viață în Nantes, a fost în primul rând un medic și un igienist social care se vedea pe sine însuși ca un student al „fiziologiei“ orașului. Cheia pentru vindecarea rupturii din societate se afla, a crezut el, în reforma bazată pe activismul asociațiilor. În toamna anului 1830, după revoluția politică din acel an, el a fondat Société Industrielle de Nantes pentru a ajuta muncitorii șomeri. Cu ajutorul donațiilor venite din partea guvernului și a unor patroni bogăți, societatea a reușit să achiziționeze o clădire cu o bibliotecă și o clinică, precum și fonduri pentru a susține o serie de activități de ajutor reciproc. ³¹ Credința sa profundă în știință și în asociere ca instrumente de reformă socială l-a plasat pentru o vreme în vecinătatea utopistului elitist Henri, conte de Saint-Simon (1760–1825). Sarcina principală a științei moderne, proclamase Saint-Simon, consta în stabilirea unei „fiziologii“ integrate, care să observe și să interpreteze toate fenomenele sociale și morale prin prisma unui sistem general newtonian.

Practicienilor unei astfel de științe le revenea sarcina de a intui și de a gestiona nevoile unei societăți viitoare. Tocmai această trăsătură a gândirii lui Saint-Simon l-a atras pe Guépin, care avea să-și descrie mai târziu lucrările drept o completare și o continuare a operei înțeleptului aristocrat.³² Modelul lui Saint-Simon presupunea o tranziție treptată și pașnică spre tehnocrație și nu răsturnarea violentă și transformatoare imaginată de Engels. Purtătorii transformării nu ar fi fost, în opinia sa, proletari furioși, ci o „clasă industrială” de igienişti, ingineri, planificatori și manageri.³³

Tratatele, eseurile și broșurile privind „Chestiunea socială” erau animate de o energie moralizatoare, de „grefarea moralității pe economie”³⁴. Modul în care această energie a fost concentrată a variat de la caz la caz. Engels nu a încercat deloc să-și ascundă dezgustul față de o burghezie urbană care îi neglija complet pe săraci în vremuri bune, dar apoi, când holera apărea în oraș, „își amintea brusc” de străzile murdare din mahalale și, „cuprinsă de groază” ca nu cumva locuințele săracilor să devină o sursă de contagiune, ordona măsuri de igienizare haotice și prost gândite.³⁵ Scriind la Madrid, Ramón de la Sagra a pus „nefericirea anumitor clase” pe seama „imoralității și degradării guvernelor”, a imprudenței anumitor impozite directe, a lipsei de educație elementară, a neglijarii instrucției morale și religioase a maselor și a tendinței de a le insufla tinerilor „dorințe nelimitate și speranțe nerealiste”.³⁶

Dimpotrivă, Honoré Frégier, autor al unui studiu despre „clasele periculoase ale populației din marile orașe” (1840), și-a concentrat indignarea în principal asupra săracilor înșiși, care erau considerați coautori ai propriei soarte. Frégier era un funcționar administrativ, șef de departament la Prefectura Senei, cu acces privilegiat la arhivele poliției. Principala sa preocupare a constituit-o stabilirea unei legături între sărăcie și criminalitate. El și-a oferit tratatul ca manual pentru funcționarii însărcinați cu „garantarea ordinii interioare a acestui mare oraș, împreună cu siguranța locuitorilor și a proprietăților lor”. El a susținut că rădăcina fundamentală a majorității infracțiunilor consta în tendința săracilor de a-și înrăutăți condiția prin viciu și prin lene. Muncitorul urban de sex masculin al lui Frégier era un tip viclean și răutăcios, guraliv și alunecos, ușor tentat să renunțe la muncă în schimbul unui pahar de băutură cu ai săi *compagnons*.³⁷ Și aici se afla adevăratul „pericol social” al sărăciei, deoarece „din momentul în care muncitorul, abandonându-se patimilor sale depravate, încetează să mai muncească, el devine un dușman al societății”.³⁸

Cei care treceau astfel de la indolență la viciu intrau în rândurile „clasei depravate”: „practicanții de jocuri de noroc, fetele de moravuri ușoare, proxeneții și clienții lor, patroanele de bordeluri, vagabonzii, escrocii, șarlatanii, pungașii și hoții, hoațele și tănuitorii de bunuri furate” — iată din nou plăcerea voluptuoasă a listelor. Pericolul reprezentat de acest mediu nu era cel al răzvrătirii, care era „un accident rar în viața civilă” (o afirmație demnă de luat în seamă din partea cetățeanului unui oraș care fusese martor la două revoluții transformatoare, aflate încă în memoria vie), ci boala cronică a viciului însuși, care devora ca un acid fibrele civilizației. Soluția nu era, în mod categoric, schimbarea sau desființarea sistemului industrial, ci mai degrabă reintroducerea relațiilor patriarhale de respect și de protecție între proprietarul fabricii și angajații săi.

Ilustrație la articolul „Sărăcie și comunism” din *Illustrierte Zeitung*, 1 noiembrie 1843. Multe dintre elementele tipice pot fi văzute aici: mobilierul jalnic, hainele mizerabile, copiii care plâng și dezordinea generală. Prin plasarea unei sticle de alcool în mâna bărbatului, această imagine sugerează, la fel ca multe dintre relatările contemporane despre sărăcie, că săracii sunt ei înșiși parțial responsabili de situația lor.

„Spiritul meu“, a scris el, „nu este ofensat de marile proprietăți industriale, iar preocuparea mea este doar de a dezvolta și de a extinde patronajul bogaților asupra săracilor prin mijloace care să onoreze generozitatea primilor fără a înjosi caracterul celor din urmă.“³⁹

Lucrarea *Despre mizeria claselor muncitoare din Anglia și din Franța* publicată de Eugène Buret în 1840, la doi ani după tratatul lui Frégier, cu greu ar fi putut fi mai diferită. Buret lucra ca jurnalist atunci când, în 1837, Academia de Științe Morale și Politice din Paris a anunțat un premiu pentru eseuri, în valoare de 2 500 de franci. Candidații erau invitați „să stabilească în ce anume constă sărăcia și prin ce semne se manifestă ea în diferite țări“. Eseul lui Buret, câștigător al premiului, a punctat toate elementele tipice: chiriile exorbitante, paturi din „paie umede și împuțite“, ferestre sparte, camere fără lumină și „mirosul înțepător și grețos, cu unele note acide“ al unor oameni neglijați.⁴⁰ Dar, spre deosebire de tratatul lui Frégier, cel al lui Buret era o critică a sistemului industrial, nu a muncitorilor care îl deserveau. Buret afirma că a da vina pe săraci pentru degradarea lor reprezenta o neînțelegere fundamentală, întrucât „în opinia noastră, starea morală a claselor muncitoare constituie rezultatul și consecința directă a stării lor fizice“. Numai un observator care posedă o „cunoaștere perfectă“ a „faptelor care constituie mizeria fizică“ ar fi în măsură atât să înțeleagă condiția morală a săracilor, cât și să privească dincolo de „sentimentul de dezgust și de dispreț inspirat de degradarea și de viciile lor“.⁴¹

Autorul a susținut că sărăcia nu era o trăsătură accidentală a sistemelor industriale moderne, ci mai degrabă o consecință inevitabilă a acestora; nu era o amenințare la adresa civilizației, așa cum sugerase Frégier, ci „un fenomen *al* civilizației“⁴². Principala sursă de inspirație a lui Buret în acest sens a fost economistul politic elvețian Jean Charles Léonard de Sismondi, care susținuse în lucrarea sa *Noile principii ale economiei politice* (1819) că acea concurență necontrolată, specifică economiilor industriale moderne, tindea să ducă la supraproducție, împingând în același timp salariile în jos și scăzând astfel cererea de consum. Conform acestei interpretări, salariile mici nu reprezentau un avantaj pentru industrie, ci o povară pentru întreaga economie.⁴³

„Chestiunea socială“ se hrănea din observarea meticuloasă a condițiilor reale, dar uneori putea să se transforme într-o panică morală. Nicăieri acest lucru nu a fost mai evident decât atunci când comentatorii de sex masculin s-au concentrat asupra condiției femeilor muncitoare. Privite,

pe de o parte, ca vase ale purității aflate în pericol, iar pe de alta ca incubatoare de descompunere și de viciu, ele erau embleme încărcate emoțional, supradeterminate de anxietăți latente în ce privește stabilitatea ordinii de gen și intruziunea „impulsurilor și dorințelor conflictuale”⁴⁴. Cel mai important factor declanșator al panicii morale a fost presupusa legătură intimă dintre femeile muncitoare și prostituție. Ramón de la Sagra, care a petrecut mijlocul anilor 1830 la Paris înainte de a se întoarce în Spania (cu geamantanele pline de cărți despre „Chestiunea socială”), a considerat că „legile naturii și ale moralității sociale sunt deranjate și contrazise” prin angajarea tot mai mare a femeilor și copiilor în ateliere. Aceasta era coloana vertebrală a dezordinii sociale, a sărăciei și a demoralizării moderne și motivul amplificării fenomenului prostituției și al nașterilor nelegitime în marile centre industriale și în orașe.⁴⁵ Eugène Buret a citat un pasaj din faimosul studiu al lui Parent-Duchâtelet despre prostituția pariziană (1837), în care se relatează că femeile care practicau sexul tarifat erau aproape exclusiv fiice de muncitori zilieri, servitoare casnice, meșteșugare și muncitoare sărace din fabrici — o constatare care sugera o corelație sistematică între industrializarea modernă și comerțul sexual.⁴⁶

Recunoașterea unei corelații cauzale între industrializare și prostituție deschidea posibilitatea ca femeile care practicau sexul pe bani să fie ele însele produse ale asimetriilor evidente ale bogăției și puterii, specifice capitalismului industrial modern. Iar inegalitățile erau și mai evidente pentru femei decât pentru bărbați, deoarece femeile erau de obicei plătite cu salarii mai mici, pornind atât de la premisa că munca lor era mai puțin valoroasă, cât și de la convingerea că venitul lor era sau ar trebui să fie un simplu adaos la salariul unui bărbat susținător de familie.⁴⁷ În multe fabrici, orele de lucru erau atât de lungi, salariile atât de mici și munca atât de grea, a remarcat Friedrich Engels, încât femeile „preferau să se arunce în brațele prostituției decât să suporte această tiranie”⁴⁸. Pentru Ange Guépin, o feministă, cu adevărat revoltător în privința prostituției era modul în care era susținută chiar de acei bărbați din clasa de mijloc care pretindeau că o disprețuiesc. Ei aveau nevoie de prostituate pentru a proteja onoarea fiicelor lor, a scris Guépin, „la fel cum au nevoie de înlocuitori militari pentru ca fiii lor să evite recrutarea în armată”⁴⁹.

Aproape toți comentatorii au recunoscut că prostituția de pe străzi și din bordeluri era doar un aspect al comerțului sexual. Ernst Dronke a estimat că dintre cele 18 000 de servitoare casnice din Berlin, cel puțin 5 000 erau implicate dacă nu în prostituție deschisă, atunci în relații

sexuale secrete în schimbul unor favoruri de orice fel. Apoi, existau acele „grisettes“, tinere muncitoare care trăiau cu studenți din clasa de mijloc sau doar se culcau cu ei, curtezane care erau „întreținute“ de un bărbat într-un apartament pus la dispoziția lor și, cel mai îngrozitor caz dintre toate, fete care puteau avea doar 13 sau 14 ani și erau traficate de proxenete în mâinile unor berlinezi înstăriți, fiind seduse de visul de a purta haine frumoase și de a bea șampanie. Timp de câțiva ani, a scris Dronke, acestea puteau fi văzute plimbându-se cu o prietenă (de obicei o tânără în aceeași situație) pe cele mai bune străzi ale orașului, unde puteau trece drept femei din clasele respectabile. Dar norocul lor era de scurtă durată:

Ne putem întreba ce se întâmplă în cele din urmă cu aceste creaturi pierdute? După ce frumusețea și tinerețea lor se estompează, ele dispar din ochii publicului a cărui atenție le era cândva atât de ușor să o atragă. Cei care au extras din disperarea acestor femei nefericite posesia frumuseții și a tinereții lor au probabil cele mai slabe șanse să știe ceva despre cum se va termina povestea lor... Cele mai multe intră într-un declin pe care cititorul ne va ierta că nu-l vom descrie. Ele ajung în situația în care poliștii își impun dreptul de proprietate asupra lor și le predau ca pe niște infractoare mizerabile, de la o secție de poliție la alta, până la moarte.

Din această perspectivă, prostituția era simptomul unei societăți „complet corupte în organizarea sa“⁵⁰. Intimitatea morbidă dintre munca feminină și exploatarea sexuală a reverberat în manifeste și broșuri radicale. „Pâine sau revoluție! Acesta ar trebui să fie strigătul vostru de luptă!“, a susținut un manifest anonim care circula în Frankfurt în vara anului 1847. „Construiți rame frumoase și paturi moi [pentru bogatul lenes], astfel încât fiicele voastre să cadă pradă poftelor lui de târfe.“⁵¹

„Lumea este totalitatea faptelor, nu a lucrurilor“ — așa sună cea de-a doua propoziție din *Tractatus Logico-Philosophicus* al lui Wittgenstein.⁵² Cu tablele, cifrele și descrierile lor meticuloase, tratatele și ficțiunile din „Chestiunea socială“ aparțin momentului când o astfel de gândire a devenit posibilă. Ancheta privind condițiile sociale a fost punctul în care noile tehnici statistice, ideile despre orașul modern ca formă de existență distinctă istoric, sociologia observațională și repertoriul de practici literare cunoscut mai târziu ca realism au fuzionat și au interacționat, producând

noi forme de cunoaștere. „Efectul de realitate“ al acestui nou mod de exprimare nu ar trebui să ne distragă atenția de la lacunele și omisiunile din câmpul său vizual. Un studiu monumental asupra orașului Paris a arătat cum vechile imagini caleidoscopice, care prezentau Parisul ca un „oraș multicolor“, compus din numeroase „insule“ de activitate productivă și culturală, au făcut loc, în anii 1830 și 1840, unei imagini pictate mai pregnant în lumini și umbre. Spațiile clasei muncitoare din oraș au alunecat „tot mai mult către nuanțe întunecate“, care au oferit un contrast eficient cu strălucirea noilor spații luminoase de consum burghez, *galeries parisiennes*. Concentrându-și atenția asupra locuințelor din mahalale, a murdăriei și a contagiunii, în special după șocul pandemiei de holeră din 1832, analiștii clasei de mijloc care au diagnosticat starea de rău social au omis adesea semnele de vitalitate și de schimbare din zonele muncitorești, cum ar fi îngroșarea rețelelor comerciale și de producție din centrul orașului sau apariția „de jos în sus“ a unor noi forme de organizare a muncii.⁵³

Energiile generate în jurul „Chestiunii sociale“ au avut repercusiuni în politică. Argumentele avansate de Engels în *Condiția clasei muncitoare* au continuat să modeleze *Manifestul comunist*, scris împreună cu Karl Marx. Cartea lui Engels a rămas o resursă empirică importantă pentru Marx și „documentul fundamental a ceea ce avea să devină tradiția socialistă marxistă“⁵⁴. Într-unul dintre cele mai cunoscute tratate ale epocii, *Organizarea muncii* (1840), socialistul Louis Blanc a citat pe larg concluziile lui Ange Guépin privind speranța medie de viață a straturilor sociale din Nantes pentru a argumenta că, de fapt, concurența industrială și comercială modernă reprezenta „un sistem de exterminare a populației“. Singura cale de ieșire din impas consta în afilierea, gestionată de stat, a muncitorilor în „ateliere sociale“, ale căror existență interioară și relații reciproce ar fi mai degrabă de cooperare decât de competiție.⁵⁵ Pentru Ramón de la Sagra, pionierul spaniol al „economiei sociale“, lupta cronică dintre bogați și săraci, „întotdeauna distructivă pentru principiul ordinii sociale“, ridică îndoiele cu privire la costurile progresului industrial, dacă acesta nu era ghidat de principiile unei „fizici sociale“ disciplinate. Nu era clar cum avea să se găsească o modalitate de a însufla tuturor ramurilor guvernamentale spiritul unei științe luminate.⁵⁶

PRECARITATE ȘI CRIZĂ

Sărăcia nu era ceva nou. Dar „pauperizarea“ de la începutul până la jumătatea secolului al XIX-lea a fost diferită de formele tradiționale de sărăcie. Caracterul abstract al neologismului surprindea ceea ce era privit ca fiind calitatea sistemică a fenomenului. Acesta era colectiv și structural, mai degrabă decât dependent de contingențe individuale, cum ar fi boală, pierdere a unui copil, răni sau recolte eșuate. Era ceva mai degrabă permanent decât sezonier. Și dădea semne că ar cuprinde o serie de grupuri sociale a căror poziție fusese anterior relativ sigură — precum artizanii (în special ucenici și calfe) și mica țărănie.

Putem identifica urme ale acestei sărăcirii aproape oriunde ne uităm în Europa de dinainte de 1848. Recensământul special efectuat la Bologna în 1841 a raportat că dintre cele 70 000 de persoane care locuiau în oraș, 10 000 erau „cerșetori permanenți“, în timp ce alte 30 000 de persoane trăiau în sărăcie și aveau adesea nevoie de asistență publică.⁵⁷ Între 1829 și 1834, mai mult de 100 de meșteșugari au fost arestați în fiecare an pentru cerșetorie în orașul Bremen.⁵⁸ Un studiu din anii 1840 a sugerat că între 50 și 60 la sută din populația Prusiei trăia la nivelul minim de subzistență.

Suferințele săracilor din mediul urban au fost amplu documentate, după cum am văzut, în literatura de specialitate a „Chestiunii sociale“. Dar înghesuiala muncitorilor pe străzile urbane murdare era adesea un semn că lucrurile stăteau și mai rău în mediul rural. În anii 1830, acei *cottiers** din zonele mai izolate și mai muntoase ale comitatului Fermanagh, în nordul Irlandei, trăiau în „colibe mizerabile“, descrise oficial ca fiind „în general improprii pentru locuit“. ⁵⁹ Călătorind prin Veneto (regiunea din jurul Venetiei) în 1841, britanicul Samuel Laing a fost izbit de sărăcia oamenilor. „Este impresionant“, a scris el, „să îi vezi pe cei care fabrică mătasea — cel mai scump material de îmbrăcăminte umană — mergând la lucru desculți și în zdrențe.“⁶⁰ Țăranii din regiune supraviețuiau cu alimente lipsite de valoare nutritivă și trăiau în case șubrede și murdare. Bolile cronice și îndatorarea erau foarte răspândite. Oferta de muncă era nesigură, iar dependența de recoltă era absolută.⁶¹ O imagine similară se conturează în districtele rurale din Lombardia. Și aici s-a înregistrat o scădere a nivelului de trai începând cu primii ani ai secolului. Malaria

* Țărani din Irlanda care luau în arendă suprafețe mici de teren agricol și primeau din partea moșierilor dreptul de a locui într-o căsuță (*cottage*). (N.L.)

era o boală endemică în zonele de câmpie, iar țăranii care plăteau pentru pământul arendat cu o cotă-parte din recoltă trăiau în căsuțe nearisite și cu podele de pământ, având drept hrană de subzistență porumbul. Dependența excesivă de porumb, o cereală ieftină, preferată de cei săraci, a dus la apariția pelagrăi, o boală provocată de malnutriție și caracterizată de simptome precum dermatită, diaree și demență. Diferențele nutriționale dintre straturile sociale erau atât de accentuate, încât reprezentanții claselor de mijloc — avocați și alți profesioniști, comercianți, oameni de afaceri și proprietari de imobile — erau în medie cu 2,85 centimetri mai înalți decât frizerii, birjarii și muncitorii din industria textilă.⁶² Și în Germania, în prima jumătate a secolului al XIX-lea s-a înregistrat o scădere a înălțimii medii, accentuată în mod deosebit pentru cei născuți spre sfârșitul anilor 1830, adică pentru copiii crescuți în timpul crizelor repetate de subzistență din deceniul următor.⁶³

Contemporanii au avut păreri diferite cu privire la motivele acestui declin. Conservatorii au manifestat tendința de a da vina pe „decorporarea” societății moderne, prin care se înțelegea, de obicei, abolirea sau slăbirea breslelor și încetarea, în cursul epocilor revoluționară și napoleoniană, a sistemului de drepturi și de îndatoriri reciproce asociate cu proprietatea funciară feudală. Friedrich Engels a învinovățit economia industrială capitalistă și logica de exploatare a acesteia. Carlo Petitti a atras atenția asupra angajării pe scară tot mai largă a femeilor și a copiilor: în lipsa breslelor și fiind obișnuiți cu salarii mai mici, aceștia au generat, involuntar, o scădere a remunerației tuturor lucrătorilor. Pentru Louis Blanc, rădăcina sărăciei putea fi urmărită până la omniprezența concurență între întreprinderi rivale: „Insist să susțin: concurența produce sărăcie. Este un fapt dovedit de cifre”⁶⁴.

Niciuna dintre aceste afirmații nu poate fi acceptată fără rezerve, dar toate au surprins părți din adevăr. Decorporarea a fost, în mod evident, o parte a poveștii: în Barcelona, dispariția legală a vechilor bresle a permis creșterea rapidă a sectorului artizanal, dar l-a expus, de asemenea, proceselor de „proletarizare”.⁶⁵ Integrearea economiei irlandeze cu cea a Marii Britanii, aflată în curs de industrializare, a dat o lovitură devastatoare industriei naționale irlandeze — aici, concurența a fost în mod clar un factor de imixtiune, la fel și în cazul industriei textile din Boemia, care s-a luptat în anii 1840 să facă față afluxului de

* Termen juridic exprimând revocarea legală a înregistrării unei corporații (sau a unei societăți cu răspundere limitată) care funcționează în detrimentul statului. (*N.t.*)

mărfuri britanice, mult mai ieftine.⁶⁶ Studii efectuate în unele regiuni din Franța au sugerat că districtele rurale marcate de suprapopulare ar fi putut avea un efect depresiv asupra salariilor industriale din zone învecinate.⁶⁷ Pe de altă parte, muncitorii aveau adesea dreptate să fie precauți când proprietarii de fabrici invocau „conurența” ca motiv pentru a menține salarii scăzute.⁶⁸

Faptul că industrializarea ca atare ar „cauza” sărăcie este îndoielnic: într-un studiu clasic asupra sărăciei europene la începutul perioadei moderne, Wilhelm Abel a arătat cu mult timp în urmă că adâncirea sărăciei moderne în întreaga Europă a precedat, de fapt, debutul industrializării; săracii deveneau tot mai săraci chiar înainte de apariția mașinilor și există dovezi care sugerează că subindustrializarea ar fi putut agrava impactul crizelor de subzistență.⁶⁹ Dar studii privitoare la cele mai industrializate regiuni ale Marii Britanii de la începutul secolului al XIX-lea au sugerat că noile metode de producție au dat naștere unei forțe de muncă nespecializate și mobile, a cărei „vulnerabilitate structurală” a făcut mai probabilă experimentarea celei mai crunte sărăcii, în anumite momente din viața acestei categorii sociale.⁷⁰ Și există dovezi care sugerează, dimpotrivă, că supraviețuirea în unele regiuni a breslelor ar fi putut avea un impact pozitiv asupra standardelor de nutriție. Cu alte cuvinte, formele tradiționale de asociere a forței de muncă puteau, în anumite condiții, să protejeze standardele de viață într-un mod în care mediile industriale și comerciale mai dinamice nu ar fi putut să o facă.⁷¹

Sărăcirea în masă s-a derulat pe fondul unei creșteri demografice accelerate — dar a fost aceasta rădăcina problemei? Între 1818 și 1850, populația statelor italiene a crescut de la 17 la 24 de milioane de locuitori; în statele germane (cu excepția Imperiului Austriac), populația a crescut de la 22 la 33 de milioane de locuitori; în Franța, populația a crescut de la 26 la 36 de milioane de locuitori între începutul secolului și revoluțiile din 1848. În plus, creșterea populației a fost deosebit de accentuată în zonele rurale. În Regatul Prusiei, populația a crescut cu 56 la sută, de la 10,3 milioane de locuitori în 1816 la 15,9 milioane în 1846, dar procentul populației care locuia în orașe a crescut doar de la 26 la 28 la sută, ceea ce înseamnă că principala parte a creșterii s-a resimțit în mediul rural. În provincia Bologna, populația a crescut într-un ritm impresionant în perioada 1800–1848, în timp ce populația orașului omonim a stagnat. Cazul extrem a fost Irlanda, a cărei populație a crescut de două până la trei ori mai mult decât rata predominantă în nord-vestul Europei,